

УДК 94(477):371(438.41)

DOI <https://doi.org/10.32782/2410-2075-2022-15.15>

ФОРМУВАННЯ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ УЧНІВ (НА ПРИКЛАДІ ІМПЕРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ СУПРОТИ УКРАЇНЦІВ)

СКАКАЛЬСЬКА ІРИНА БОГДАНІВНА

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та методики навчання
Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія ім. Тараса Шевченка

Irunas@ukr.net

orcid.org/0000-0001-8705-7971

Авторка статті узагальнює проблеми практичного навчання історії, проведення позакласних заходів, засідань наукового гуртка та визначає особливості формування критичного мислення під час комунікації з учнями.

Метою роботи є з'ясування методичних умов ефективного розвитку критичного мислення учнів на прикладі імперської політики супроти українців. У публікації в історичному дискурсі проаналізовано когнітивну війну в часи імперської Росії, яка велася століттями проти українців. Методика вивчення проблеми включає характеристику інструментів когнітивної війни: підміна понять і смислів, заборона власної назви українець на малорос, насадження чужої історії, мови і релігії, знищення інтелігенції та історичної пам'яті етносу. Теоретичний матеріал теми, низка практичних і проблемних завдань орієнтованих на формування ключової компетентності дозволять зробити висновок, що історія як навчальна дисципліна сприяє формуванню в учнів критичного мислення.

Ключові слова: критичне мислення, методика навчання, когнітивна війна, імперія, історія, культура.

Постановка проблеми. Формування критичного мислення в учнів є важливим завданням сучасної освітньої системи. В умовах змін, складних життєвих ситуаціях, інформаційної війни, людина має діяти ефективно та усвідомлено. Внаслідок повномасштабної війни в Україні більша частина внутрішньо переміщених осіб втратили все, і треба багато чого розпочинати знову (здобувати нову професію), і тут згодиться здатність до саморозвитку і самостійно діяти, критично оцінювати ситуацію, приймати альтернативні рішення, вміння знайти аргументи і докази, тому лише розвинуте критичне мислення допоможе здійснювати вище зазначене. Критичне мислення визначає самостійну оцінку дійсності та наведення власних висновків з будь-якої проблеми. Спробуємо на прикладі імперської політики Росії показати важливість власних суджень подій. У цьому контексті бачимо актуальність проблеми дослідження. Важливо, щоб передача знань учням відбувалася не як використання готових знань, суджень вчителя, а критичної практики [12, с. 21].

На світанку 24 лютого 2022 року РФ віроломно розпочала широкомасштабну військову агресію проти України, перейшовши

від гібридної війни до фази відкритої конвенційної тотальної війни. Позаду три місяці героїчного протистояння українського народу знавіснілому окупанту в личині варварської ядерної наддержави-терориста. Ми бачимо з якою ненавистю вороги знищують українські міста, пам'ятки архітектури, заклади культури та освіти, тисячі цивільних українців, над якими знущаються, яких гвалтують, грабують і вбивають.

Дуже вірно зазначив автор книги «Український Майдан, російська війна» Михайло Винницький, що «екзистенційна загроза, що її становить для Києва Москва, є постійною» [2, с. 439]. Знову ж таки гібридна війна розпочалася у 2014 р., проте збройна агресія Росії стала продовженням політики держави, яка століттями нищила різними методами все українське у рамках імперського самодержавства. Агресором велася спланована когнітивна війна супроти українців. Когнітивна війна – це ураження свідомості. Вона стосувалася підміни понять, запровадженні нових смислів, також відбувалося «знищення» української мови, історії, культури та пропагуванні «руського мира». Пропаганда намагалась досягнути того, щоб людина думала

як потрібно імперії, а всіх, хто не покоровся просто фізично знищували. Завдяки новітнім технологіям у XXI ст. когнітивна війна вийшла на новий рівень. Вона застосовує переваги Інтернету і соціальних мереж, організовує роботу ферм ботів, використовує здобутки психологічної науки. Когнітивна війна вона не така помітна, але має більші наслідки, оскільки стосується основ духовності суспільства. Ідеться про історичну пам'ять, релігійну сферу, національну ідентичність та національну ідею. Завдяки смисловій війні супротивнику вдається підкорити суспільство не вдаючись до відвертої сили чи примусу. Для того, щоб вміло розрізнати маніпуляцію варто розвивати критичне мислення.

У когнітивній війні віками пропагувалася єдність «братніх народів», «Київська Русь – колыска трьох братніх народів» і Москва активно поширювала такі наративи, і зараз під час відкритої війни стало реальним для українців подолання «спільного минулого». Парадоксально, але в Україні під час широкомасштабної війни РФ найбільших обстрілів і знищення зазнали російськомовні міста. Ці та інші проблеми мають бути осмислені учнями під час уроків, засідань гуртків та позакласних заходів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема критичного мислення висвітлювалася у працях німецького класичного філософа Е. Канта, саме йому належать такі слова: «Розум створений на те, щоб не ізолювати себе, а вміщувати в спільноту» [5, с. 11]. Дуже імпонує нам його висловлювання про те, що вміння ставити мудрі питання є важливою та необхідною ознакою розуму. Питання критичного мислення деталізувала ще низка мислителів К. Поппер, Д. Дьюї та інші. В Україні проблема критичного мислення висвітлювалася у роботах О. Тягло, Т. Олійник, О. Пометун, С. Терно, С. Романової та інших педагогів і вчених. Так, С. Терно у низці публікацій вивчив та узагальнив передові технології формування критичного мислення, також сформулював власну модель критичного мислення, до якої автор включив властивості (усвідомленість...), склад (знання), функція (вирішення практичних цілей) і генезис [12].

Формулювання мети статті. Мета статті – окреслити процес формування критичного мислення на уроках історії (на прикладі проблеми російської імперської політики супроти українців).

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи процес формування критичного мислення, найперше слід виділити основні його елементи, зокрема, вміння мислити, відповідальність, формулювання самостійних суджень [13, с. 8]. Критичне мислення формується завдяки створеним умовам в школі і так само, за допомогою вдало обраних методів навчання та виховання [4, с. 16]. Ми обрали загальну, проте надзвичайно актуальну тему для сьогодення, щоб показати як розвивати критичне мислення учнів, вивчаючи та аналізуючи російську імперську політику супроти українців.

Як наслідок Української національної революції XVII ст. під проводом Б. Хмельницького стала поява на політичній карті Європи – Української козацької держави. У пошуках союзників держава українців перейшла під протекторат Московського царства, сподіваючись знайти підтримку, а дарма. Московський уряд з перших же днів намагався змінити політику протекторату на політику підкорення української території. З метою реалізації таких задумів Москва нав'язала українцям інститут царських воєвод, які в порушення союзних угод з Україною починають активно втручатися у справи української адміністрації і суду [7]. Здобутки Козацької революції поступово знищувалися російським самодержавством, найперше це відобразилося на українській самосвідомості, прагненнях до волі та національній культурі. Дана тема вивчається учнями 8 класу. Для порівняння становища Гетьманщини за Б. Хмельницького і під протекторатом Московського царства учні заповнюють таблицю.

Вчителю важливо під час вивчення теми наголосити на наступній інформації. Користуючись бездержавністю нашого народу, московські самодержці починають поступово прибирати до своїх рук усі цивілізаційні досягнення українства. Прикладом когнітивної війни стала зміна назви Московського

царства. Московська держава отримала назву «Російська імперія» в 1721 р. Відбулася зміна понять, яку схвально «проковтнули» піддані. Як зазначає професор В. Сергійчук, Петро I наказав змінити назву своєї держави на Росію, що було однозвучним з терміном Русь. Тобто, москвини, прийшовши на чужу для них територію й оголосили все чуже для них українське своїм – русским, яке легко сприймається замість руського – справжнього українського. Мало того, українська еліта опиняється в Московії, насамперед, вона русифікується [11]. Крім того, вона переймає московську політичну ідеологію. Так відбувалася зміна у свідомості українців, тобто внаслідок когнітивної війни.

Також для підтвердження її проявів процитуємо приклад історика С. Плохія про процес інкорпорації українських земель вже за часів Катерини II, який відбувався без опору з боку українців. Так, «процес асиміляції Гетьманщини... зайняв 20 років. Перехід відбувався поступово, без нових повстань або створення нових мучеників за справу української автономії. Цей процес проходив за підтримки численних вихідців з Гетьманщини, які сприймали інтеграцію до складу імперії як позитивне явище» [8, с. 186]. У час доби Просвітництва російська влада вдало підмінила поняття, оскільки, під гаслами змін в імперії в дусі Доби Розуму – ліквідувала залишки української автономії без всілякого супротиву. Війна символів перемагає мовчазно і без кровопролиття. Як бачимо, що «Унаслідок добре продуманої політики відбувалося інтегрування еліти до імперського організму» [14, с. 129]. Розбираючи зазначену проблематику вчитель пропонує учням активні методи навчання, щоб активізувати їхню пізнавальну і розумову діяльність.

Слушно підмічено й те, що Гетьманщина стала майданчиком для двох різних тенденцій. Одна з них пов'язана з назвою «Україна» і стала основою для формування української самосвідомості. Інша пов'язана з Малоросією і тут виникла традиція розглядати Україну як «меншу Росію», а вже українців – як частину більшої російської нації [8, с. 167]. Такі імперські традиції пережили XIX, XX століття і

взяті для пропаганди путінським людиноненависницьким режимом.

Вже у 9 класі на уроках з історії України вчитель більше уваги приділяє російській імперській політиці, особливо її проявам в духовній та культурній сферах. Найбільше когнітивна війна самодержавства була спрямована проти української мови, як основи національної ідентичності. Російська імперія прагнула знищити колективну пам'ять українців, їхню мову як її засадничий елемент, культуру, довести те, що «малороси (українці) це ті ж самі великороси (росіяни)». Поневолувачі добре розуміли, як організувати переслідування мови, при цьому вказуючи, що українська мова, це зіпсована полонізмами російська. Така ідіома століттями нав'язувалась українському народу. Боротьба проти української мови розпочалася ще у другій половині XVII ст., коли Києво-Печерській лаврі було заборонено без попереднього узгодження з московським патріархом, видавати богослужбові книги, а на книги Петра Могили, Кирила Ставровецького, Іоанікія Галятовського, Сильвестра Косова, Лазаря Барановича накладено «прокляття й анафему» (1690 р.). У наступному столітті наступ на українську мову ще більше посилювався [9, с. 219].

Українська мова була офіційно заборонена ще двічі під час ліберальних реформ Олександра II (Валуєвський циркуляр та Емський указ). Практично, це мало призвести до цілковитої асиміляції й розчинення українства у панівній великоросійській нації. Валуєвський циркуляр 1863 року та Емський указ 1876 р. виступають як інструменти когнітивної війни російського самодержавства, спрямованої на посилення національного та духовного гноблення українського народу. Вивчаючи цю проблематику, вчитель учням пропонує метод мозкового штурму, школярі визначаються до чого може привести знищення мови народу, асиміляція. Вчитель проводить паралель із сучасністю і робить висновок, що кожен має знати свою рідну мову і нею розмовляти. Крім того, учні роблять власні висновки, які вчитель узагальнює, оскільки критичне мислення – це перш за все самостійне мислення.

У когнітивній війні російське самодержавство використовувало релігію та духовність українців. І починалося все це робитися з підпорядкування в XVII столітті української церкви Москві, що поступово змінювало її характер, відривало від українського життя і перетворювало у знаряддя великоросійської пропаганди [1, с. 308].

Когнітивна війна найбільше торкалася історичного минулого обох народів. Вона впроваджувалася завдяки історіографічній схемі російської історії, яка була сформульована Н. Карамзіним і С. Соловйовим та послідовно насаджувалась через шкільні й університетські підручники в голови підданих російського царя [3]. Мало того, ця історія нещадно грабувалася і привласнювалася музеями імперії. Так, значних масштабів експортування культурних цінностей з України набуло з кінця XVIII – початку XIX століття, коли були вивезені скарби скіфських курганів, давньослов'янські та давньоруські старожитності. «Таким чином Україна позбавлялася якраз того, що дає її народові національне обличчя, губила свої скарби, губила назавше», – зазначав на початку XX ст. відомий етнограф, археолог, один із хранителів національної старовини М. Біляшівський [6]. Маніпуляції з історією тривали постійно, про українські корені російські історики склали фантастичні вигадки. Все це було спрямоване на винищення українства і проявилось у теперішній денацифікації, з доктриною якої 24 лютого прийшли путінські війська в Україну.

Для того, щоб боротися супроти когнітивної війни, українській еліті необхідно було добитися національного визволення та звільнитися від силоміць-добровільного засвоєння постулатів шовіністичної російської національної ідеї. Розпочали це ще В. Капніст, Т. Шевченко, П. Куліш і М. Костомаров, а остаточно довершив Михайло Грушевський своєю «Історією України-Руси» [3]. Так, учасники Кирило-Мефодіївського братства виступали за перетворення імперії на федерацію рівноправних слов'янських республік, однією з яких мала стати Україна. Після таємного слідства російські урядовці предста-

вили прагнення братства як «об'єднання усіх слов'ян» під скіпетром царя [8, с. 214–215]. Саме таку інформацію запропонували суспільству, а справжню програму тримали в таємниці, фальшуючи ідеї української інтелігенції, яка створила політичну програму боротьби. Як би не старалося самодержавство, а вірші Тараса Шевченка, як активного учасника братства, сприяли формуванню національної свідомості, попри когнітивну війну самодержавства. Творчість українських поетів та письменників потрібно обговорити під час засідання учнівського історичного гуртка. При цьому необхідно запропонувати завдання проаналізувати, як словом відомі представники української культури боролися з імперською політикою царя.

Після ліквідації Кирило-Мефодіївського товариства в Україні розгорнувся громадський рух. Царат зрозумівши українську спрямованість руху, розгорнув проти нього пропагандистську антикампанію, звинувачуючи його представників не лише в «українофільстві», а й в «малоросійському сепаратизмі» та пропаганді соціалістичних ідей. Поліція перешкоджала розгортанню громадського руху за межами культурно-освітньої сфери [10, с. 89]. Зауважимо, що в умовах жорстких царських репресій початку 1860-х рр. перед національною інтелігенцією постало вагоме питання, що важливіше для українського національного відродження – підготовка до народного повстання в тогочасних умовах, як це робили народники, чи діяльність у сфері науки, освіти і культури, театру, спрямована на відродження духовних засад українства, піднесення національної самосвідомості простих українців. Національно свідомі інтелігенція, як вже відомо, обрала останнє. Влада своїми переслідуваннями змушувала їх пристосовуватися до нових реалій життя в імперії. Відзначимо, що їм вдалося сформулювати відповідну ідеологію українського руху в умовах активного наступу царизму в національному питанні. Романтизм та ідеалізація козацької доби були відкинуті, шаровари було сховано, а натомість минуле поставало як низка волелюбних народних повстань і рухів у боротьбі за землю та свободу українців.

Наступні «лінії розламу» мали місце в період революції 1905 року, яка була незавершеною, але українцям була повернена їхня рідна мова, почала виходити україномовна періодика і вони створили осередки товариства «Просвіта» по всій Україні. Проте, доба імперської реакції знову «пригальмувала» здобутки українців і запустила когнітивну війну.

Як зазначає С. Терно, що «критичне мислення – це і є як раз-таки той засіб, що наблизить нас до більш глибокого аналізу історії, більш цілісного її сприйняття та розуміння» [12, с. 10]. Адже, учням потрібно не лише аналізувати минулі прояви імперської політики, але й розбиратися з теперішніми викликами інформаційної війни ворога.

Висновки. Аналізуючи низку тем з історії України учні мають зробити висновки про те, що імперська політика супроти українців була шовіністичною і колонізаторською. На прикладі довгого імперського періоду ми побачили, що українська інтелектуальна еліта виявилася загалом не завжди готовою до складної боротьби з російськими когнітивними атаками. Проте, «лінії розламу» між українцями та росіянами все таки були. Представники Кирило-Мефодіївського товариства, громадівського руху, Братства тарасівців, зуміли заявити про українську мову, культуру і національну ідентичність народу.

Президент РФ В. Путін не перестає твердити, що Україна – це «історичне непорозуміння», а українці – це ті самі росіяни. Про це, зокрема, він заявив 18 березня 2015 р., «відзначаючи» річницю анексії Криму. Це

підтвердили представники російського наукового середовища, зокрема, що «українська мова – діалект великої російської мови», а Київська Русь і Росія – це тотожні поняття [9]. Це є підтвердженням когнітивної війни, яка переросла сьогодні у повномасштабне вторгнення агресора, а її початки були закладені російським самодержавством.

За нашими спостереженнями, саме так звані «чужі смисли» в російсько-українській когнітивній війні мають найбільш агресивний характер. Якщо брати до уваги імперський період, то це нав'язування українцям меншовартості як нації, тема малоросійства, заборона мови, фальсифікація історії України. Поширеним випадком сучасної російської інформаційної інтервенції за допомогою чужих смислів є нав'язування міфологізованих символів Другої світової війни, наприклад, під лозунгами «Деди воевали», але це буде вже інше дослідження.

Зараз Україна має унікальний історичний шанс перемогти РФ й остаточно вирватися з-під її впливу – економічного, культурного, цивілізаційного, покласти край когнітивній війні. Українці вже зрозуміли, після страшливих подій із звільненої Бучі, Гостомеля, Ірпеня, Бородянки, також вокзалу з Краматорська, облоги Маріуполя, окупації Херсону, одну фундаментальну річ, що там де існує «руській мир», немає місця для жодного українського вільного світу. Історію пишуть переможці, які вміють критично мислити. Це буде історія європейської України, яка скине з себе всі пута імперської політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс : монографія / за ред. В. А. Кротюка. Харків : ФОП Федорко М. Ю., 2021.
2. Винницький М. Український Майдан, російська війна. Львів, 2021. 552 с.
3. Гирич І. «Русській мір»: від концепту «Москва – третій Рим» до рашизму. *Громадський простір*. 2015. URL: <https://www.prostir.ua/?blogs=russkij-mir-vid-kontseptu-moskva-tretij-rym-dogashyzmu> (дата звернення: 12.04.2022).
4. Kalbarczyk T. Nauka krytycznego myślenia. «Analiza i Egzystencja». 2014. № 25. С. 7–17.
5. Кант Імануель Рефлексії до критики чистого розуму / Пер. з нім. й латини та прим. І. Бурковського. К. : Юніверс, 2004. 464 с.
6. Кот С. Як Росія привласнювала культурну спадщину України: з історії пограбування і вивезення. *День*. 2020. № 113-114.
7. Ларченко В. Ліквідація політичної автономії Гетьманщини. 1997. URL: <http://surl.li/bszuf> (дата звернення: 11.04.2022).

8. Плохій С. Брама Європи. Харків, 2018. 678 с.
9. Поліщук Ю. Мовна політика Російської влади в Україні (кін. XVIII – сер. XIX ст.). *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Кураса НАН України*. 2015. Вип. 4. URL: <http://surl.li/bszvx>
10. Ресент О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ, 2016.
11. Сергійчук В. Як росіяни привласнюють собі чуже ім'я, чужу історію, чужу землю. *УКРІНФОРМ*. 2022. URL: <http://surl.li/bszwl> (дата звернення: 10.04.2022).
12. Терно С. Теорія розвитку критичного мислення (на прикладі навчання історії) : посібник для вчителя. Запоріжжя, 2011. 105 с.
13. Технології розвитку критичного мислення учнів / Кроуфорд А., & Саул В., Метьюз С., Макінстер Д.; Наук. ред., передм. О. І. Пометун. К. : Вид-во «Плеяди», 2008. 220 с.
14. У кігтях двоголавих орлів. Творення модерної нації. Україна під скіпетрами Романових і Габсбургів. Керівник проекту В. Столяренко. Харків, 2016.

FORMATION OF STUDENTS 'CRITICAL THINKING (ON THE EXAMPLE OF IMPERIAL POLICY AGAINST UKRAINIANS)

SKAKALSKA IRINA

Doctor of History Science, Professor, Head of Department of History and Teaching Method Department
Kremenets Taras Shevchenko Regional Academy of Humanities and Pedagogy

IrunaS@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8705-7971>

Introduction. *The author of the article summarizes the problems of practical teaching of history, extracurricular activities, meetings of the scientific circle and identifies the features of the formation of critical thinking in communication with students. On the example of Russia's imperial policy, it is important to show the importance of their own judgments of events. In this context, we see the urgency of the research problem. The aim of the work is to clarify the methodological conditions for the effective development of critical thinking of students on the example of imperial policy against Ukrainians.*

Research methods. *In the course of the research general scientific methods (analysis, synthesis, comparison) were used. SWOT analysis was used to highlight key features, innovations, and historical connections.*

The main results of the study. *The publication in the historical discourse analyzes the cognitive war in the times of imperial Russia, which was waged for centuries against the Ukrainians. Methods of studying the problem include the characteristics of the tools of cognitive warfare: substitution of concepts and meanings, banning the Ukrainian name on the Little Russian, planting foreign history, language and religion, destroying the intelligentsia and historical memory of the ethnic group. The publication emphasizes the methodological issues of the topic. After all, everything that the teacher says in lessons or extracurricular activities, students consume the information received, which is then passed on? These students will know a lot, but will they be able to use this knowledge? Ofcourse not. Therefore, the task of the education system is to form critical thinking in students. Scientific novelty of research results. Is to create a comprehensive study of the formation of critical thinking of schoolchildren on the example of the analysis of Russia's imperial policy.*

Conclusions and specific suggestions of the author. *Theoretical material of the topic, a number of practical and problem-oriented tasks focused on the formation of key competencies will allow us to conclude that history as a discipline contributes to the formation of students' critical thinking. In the circumstances of a full-scale war, critical thinking is not only a consequence of the democratic way of life, but also a factor in its formation, especially in our difficult and tragic period of history. Modern youth is, first of all, a potential for state development. According to its ability to think critically, the fate of society depends to some extent. Now Ukraine has a unique historical chance to defeat Russia and finally break free from its influence – economic, cultural, civilizational, to put an end to cognitive war.*

Keywords: *critical thinking, teaching methods, cognitive war, empire, history, culture.*

REFERENCES

1. Viiny informatsiinoi epokhy: mizhdystsyplinarnyi diskurs: monohrafiia [Wars of the information age: interdisciplinary discourse: a monograph] (2021) / za red. V. A. Krotiuka. Kharkiv: FOP Fedorko M. Yu. [in Ukrainian].
2. Vynnytskyi, M. (2021). Ukrainskyi Maidan, rosiiska viina [Ukrainian Maidan, Russian war]. Lviv [in Ukrainian].

3. Hyrych, I. (2015). «Russkii mir»: vid kontseptu «Moskva – tretii Rym» do rashyzmu [«Russian Peace»: from the concept of «Moscow – the third Rome» to racism]. *Hromadskyi prostir*. Retrieved from: <https://www.prostir.ua/?blogs=russkij-mir-vid-kontseptu-moskva-tretij-rym-do-rashyzmu> [in Ukrainian].
4. Kalbarczyk, T. (2014). Nauka krytycznego myślenia. «*Analiza i Egzystencja*», 25, 7–17 [Po polsku].
5. Kant, Imanuel. (2004). Refleksii do krytyky chystoho rozumu [Reflections on the critique of pure reason] / Per. z nim. y latyny ta prym. I. Burkovskoho. K.: Yunivers [in Ukrainian].
6. Kot, S. (2020). Yak Rosiia pryvlasniuvala kulturnu spadshchynu Ukrainy: z istorii pohrabuvannia i vyvezennia [How Russia appropriated Ukraine's cultural heritage: from the history of looting and deportation]. *Den*, 113–114 [in Ukrainian].
7. Larchenko, V. (1997). Likvidatsiia politychnoi avtonomii Hetmanshchyny [Elimination of political autonomy of the Hetmanate]. Retrieved from: <http://surl.li/bszuf> [in Ukrainian].
8. Plokhii, S. (2018). Brama Yevropy. [Gate of Europe]. Kharkiv [in Ukrainian].
9. Polishchuk, Yu. (2015). Movna polityka Rosiiskoi vlady v Ukraini (kin. XVIII – ser. XIX st.) [Language policy of the Russian government in Ukraine (late 18th – mid 19th centuries)]. *Naukovi zapysky IPIEND im. I. Kurasa NAN Ukrainy*, 4. Retrieved from: <http://surl.li/bszvx> [in Ukrainian].
10. Reient, O. (2016). Ukraina v impersku dobu (XIX – pochatok XX st.) [Ukraine in the imperial era (XIX – early XX centuries)]. Kyiv [in Ukrainian].
11. Serhiichuk, V. (2022). Yak rosiiany pryvlasniuiut sobi chuzhe imia, chuzhu istoriiu, chuzhu zemliu [How Russians appropriate another's name, another's history, another's land]. *UKRINFORM*. Retrieved from: <http://surl.li/bszwl> [in Ukrainian].
12. Terno, S. (2011). Teoriia rozvytku krytychnoho myslennia (na prykladi navchannia istorii): [posibnyk dlia vchytelia] [Theory of the development of critical thinking (on the example of teaching history)]. Zaporizhzhia, 105 s. [in Ukrainian].
13. Tekhnolohii rozvytku krytychnoho myslennia uchniv [Technologies for the development of critical thinking of students] (2008) / Krouford A., & Saul V., Metiuz S., Makinster D.; Nauk. red., peredm. O. I. Pometun. K.: Vyd-vo «Pleiady» [in Ukrainian].
14. U kihtiakh dvohlavykh orliv. Tvorennia modernoi natsii. Ukraina pid skipetramy Romanovykh i Habsburhiv [In the claws of double-headed eagles. Creation of a modern nation. Ukraine under the scepters of the Romanovs and Habsburgs] (2016). Kerivnyk proektu V. Stoliarenko. Kharkiv [in Ukrainian].